KOKOS GIANAKHS 17-40_Layout 1 15/05/2019 4:43 MM Page 41

ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΕΧΝΗ
από τη Γη της Λαπήθου

CERAMIC ART
from the Soil of Lapithos

ARXIKES SELIDES 1-16_Layout 1 14/03/2019 1:16 MM Page 5

ΑΓΓΕΙΩΝ ΤΕΧΝΗ

από τη Γη της Λαπήθου

Επιμέλεια: Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή

CERAMIC ART

from the Soil of Lapithos

Edited by Demetra Papanikola-Bakirtzi

ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2019 NICOSIA

ARXIKES SELIDES 1-16_Layout 1 14/03/2019 1:16 MM Page 8

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ.....10

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....12

Το γεωλογικό και φυσικογεωγραφικό περιβάλλον της Λαπήθου και οι πρώτες ύλες για την κεραμική της
Γιώργος Κωνσταντίνου και Ιωάννης Παναγίδης.....17

Η παραγωγή κεραμικής στη Λάπηθο κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού
Jennifer M. Webb.....41

Προκαταρκτική μελέτη της σύστασης της κεραμικής της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού από τη Λάπηθο
Μαρία Δικωμίτου-Ηλιάδου.....57

Όψεις της κεραμικής παραγωγής των εργαστηρίων της Λαπήθου κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
Άννα Γεωργιάδου.....77

Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική από τη γη της Λαπήθου
Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή.....105

Η εφυαλωμένη κεραμική της Λαπήθου στα νεότερα χρόνια
Ελένη Παπαδημητρίου.....127

Κώστας Ηλιάδης: Ο τελευταίος από τους Ανατολίτες
Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Νεοπτόλεμος Κότσαπας.....155

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....164

ARXIKES SELIDES 1-16_Layout 1 14/03/2019 1:16 MM Page 9

CONTENTS

FOREWORD 11

PREFACE 13

The geological and physico-geographical environment of Lapithos and the materials for local ceramic production
George Constantinou and Ioannis Panayides 17

Pottery production at Lapithos in the Early and Middle Bronze Age
Jennifer M. Webb 41

A preliminary compositional study of Early and Middle Bronze Age pottery from Lapithos
Maria Dikomitou-Eliadou 57

Aspects of pottery production of the workshops of Lapithos in the Early Iron Age
Anna Georgiadou 77

Medieval glazed pottery from the soil of Lapithos
Demetra Papanikola-Bakirtzi 105

The glazed pottery of Lapithos in modern times
Eleni Papademetriou 127

Costas Eliades: The last of the *Anatolites*
Demetra Papanikola-Bakirtzi and Neoptolemos Kotsapas 155

BIBLIOGRAPHY 164

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 41

Η παραγωγή κεραμικής στη Λάπηθο κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού

Jennifer M. Webb *Αρχαιολόγος*
Πανεπιστήμιο La Trobe, Μελβούρνη, Αυστραλία και Πανεπιστήμιο Κύπρου

Pottery production at Lapithos in the Early and Middle Bronze Age

Jennifer M. Webb *Archaeologist*
La Trobe University, Melbourne, Australia, and the University of Cyprus

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 42

Εισαγωγή

Η ιστορία της λαπηθιώτικης κεραμικής ξεκινά τουλάχιστον από το 2000 π.Χ., κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. Αν και οι αρχαιολόγοι δεν έχουν ακόμη εντοπίσει τον οικισμό, εντούτοις έχει ανασκαφεί ένα πολύ μεγάλο νεκροταφείο με δεκάδες τάφους της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού, το οποίο εκτείνεται παράλληλα με την ακτή, κάτω από το σύγχρονο χωριό της Λαπήθου, στην τοποθεσία γνωστή με το τοπωνύμιο Βρυσί του Πάρπα. Ο οικισμός που σχετίζεται με το συγκεκριμένο νεκροταφείο πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλος σε μέγεθος και πιθανόν να βρίσκεται κάτω από το σύγχρονο χωριό.

Αν και η Κύπρος υπόκειται σε περιόδους ανομβρίας, η βόρεια ακτή επηρεάζεται λιγότερο από τις διακυμάνσεις της ετήσιας βροχόπτωσης και οι κωμοπόλεις της περιοχής είναι μεταξύ των μεγαλύτερων και πλουσιότερων στο νησί. Συγκεκριμένα, η Λάπηθος βρίσκεται σε ιδιαίτερα ευνοϊκή τοποθεσία, σε εύφορη γη με αρκετές σημαντικές πηγές νερού, οι οποίες επιτρέπουν την άρδευση και την εντατική καλλιέργεια της γης. Οι κάτοικοι της Λαπήθου κατά την Εποχή του Χαλκού φαίνεται ότι εκμεταλλεύτηκαν την προνομιούχα τοποθεσία της, καθώς και την εγγύτητα της περιοχής στους αρχαίους θαλάσσιους δρόμους μεταξύ της βόρειας Κύπρου και της νότιας ακτής της Ανατολίας, πάνω στις εμπορικές οδούς, οι οποίες εκτείνονταν από τις ακτές της Λεβαντίνης στα ανατολικά, μέχρι το Αιγαίο στα δυτικά. Η σημασία της Λαπήθου, ειδικότερα κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, έγκειται στη συμμετοχή της στο διεθνές εμπόριο που περιλάμβανε την εξαγωγή κυπριακού χαλκού και την εισαγωγή κασσιτέρου, μολύβδου, ασημιού και χρυσού.

Η Λάπηθος ήταν πάντοτε γνωστή για τους εξαιρετικής ποιότητας αργίλους της και ως μεγάλο κέντρο παραγωγής κεραμικής. Λόγω του ότι ο αρχαίος οικισμός δεν έχει ανασκαφεί, δεν έχουμε στοιχεία για τα εργαστήρια, στα οποία η κεραμική παρήγετο κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού. Εντούτοις, χιλιάδες αγγεία ανευρέθησαν σε ανεσκαμμένους τάφους στο Βρυσί του Πάρπα. Συνολικά 166 τάφοι ανασκάφηκαν εκεί και σε άλλες θέσεις εντός και γύρω από τη σύγχρονη κωμόπολη της Λαπήθου, πριν την τουρκική εισβολή του 1974. Οι εν λόγω ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από ξένες αποστολές και μέλη του προσωπικού του Κυπριακού Μουσείου. Αν και τα αποτελέσματα όλων των ανασκαφών δεν έχουν δημοσιευτεί, το 1934 δημοσιεύθηκε λεπτομερής έκθεση των τάφων που ανασκάφηκαν το 1927 από τη Σουηδική Αρχαιολογική Αποστολή στην Κύπρο,[1] ενώ οι τάφοι που ανασκάφηκαν το 1913 και το 1917 από τον John Myres του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης και τον Μενέλαο Μαρκίδη για το Κυπριακό Μουσείο βρίσκονται υπό διαδικασία δημοσίευσης[2].

Η εναπόθεση αγγείων και άλλων αντικειμένων μαζί με τους νεκρούς είναι χαρακτηριστικό των ταφικών πρακτικών στην Κύπρο από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού μέχρι και τη Ρωμαϊκή περίοδο. Οι λόγοι δεν είναι ξεκάθαροι. Η οικογένεια του αποθανόντος προσώπου πιθανώς να πίστευε

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 43

Introduction

The story of pottery production at Lapithos begins at least as early as 2000 BC, during the Early Bronze Age. Although archaeologists have not yet located settlement remains, a very large cemetery containing hundreds of tombs of the Early and Middle Bronze Age extends along the coast below the modern village, at the locality known as Vrysi tou Barba. The settlement associated with this burial ground, which must have been quite large, lies somewhere nearby, perhaps under the modern village.

While much of Cyprus is subject to periodic drought, the north coast is less effected by fluctuations in annual rainfall and the towns in this region have long been among the largest and most prosperous on the island. Lapithos, in particular, is an exceptionally favoured locality with fertile soils and several major springs that allow irrigation and intensive cultivation. Bronze Age Lapithos appears to have taken advantage of this favourable location and of its proximity to ancient shipping lanes that passed between the north coast of Cyprus and the south coast of Anatolia on trade routes which stretched from the Levantine coast in the east to the Aegean in the west. The importance of Lapithos, in the Middle Bronze Age in particular, is probably due to its participation in an international trade which involved the export of Cypriot copper and the import of tin, lead, silver and gold.

Lapithos has long been known for the excellent quality of its clays and as a major centre of pottery production. Because the settlement has not been excavated, we have no evidence for the workshops in which pottery was produced in the Early and Middle Bronze Age. Tombs excavated in the cemetery at Vrysi tou Barba have, however, produced thousands of pottery vessels, the great majority of which must have been manufactured in local workshops. In total, 166 tombs were excavated at Vrysi tou Barba and other localities in and around the modern town of Lapithos before the Turkish invasion of Cyprus in 1974. These excavations were undertaken by a number of foreign expeditions as well as by staff of the Cyprus Museum. While they have not all been published, a detailed report on the tombs excavated in 1927 by the Swedish Cyprus Expedition appeared in 1934[1], and tombs excavated in 1913 and 1917 by John Myres from the University of Oxford and Menelaos Markides for the Cyprus Museum are currently being prepared for publication[2].

The placing of pots and other objects with the dead is a characteristic feature of burial practice in Cyprus from the Early Bronze Age to Roman times. The reasons for this are unclear. It may be that the family of the dead person believed that he or she would need a set of household vessels in the afterlife or perhaps they were used during

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 44

ότι ο νεκρός/η νεκρή θα χρειαζόταν κάποια οικιακά αγγεία στη μεταθανάτια ζωή ή, ενδεχομένως, αυτά τα αγγεία να χρησιμοποιούνταν για το σερβίρισμα φαγητού, στο πλαίσιο επικήδειων γευμάτων και στη συνέχεια να τοποθετούνταν μέσα στον τάφο. Μερικά από τα μεγαλύτερα σε μέγεθος αγγεία (πρόχοι και πιθόσχημα αγγεία) πιθανότατα να τοποθετούνταν μέσα στον τάφο εφοδιάζοντας με φαγητό ή ποτό τον νεκρό. Είναι φανερό ότι πολλά από αυτά τα αγγεία είχαν προηγουμένως χρησιμοποιηθεί και το γεγονός αυτό δεικνύει ότι τα ταφικά σύνολα μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά της ποικιλίας αγγείων για καθημερινή, οικιακή χρήση. Επομένως, μπορούμε με προσοχή να χρησιμοποιήσουμε σύνολα κτερισμάτων ως κριτήριο για να προσδιορίσουμε τον πλούτο και την κοινωνική τάξη των οικογενειών, οι οποίες εναπόθεσαν τα αντικείμενα αυτά στον τάφο μαζί με τον νεκρό.

Ωστόσο, υπάρχουν κάποια αγγεία, τα οποία πιθανώς να κατασκευάστηκαν ειδικά για την εναπόθεση τους σε τάφους, ή για τη χρήση τους σε ταφικές τελετουργικές πρακτικές. Μεταξύ αυτών των αγγείων είναι οι δίλαιμες πρόχοι, οι οποίες είναι πολύ διαδεδομένες στη Λάπηθο (Εικ. 1). Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς κάποια πρακτική χρήση των αγγείων αυτών σε οικιακό περιβάλλον. Ανθρωπόμορφα ομοιώματα χωρίς στήριξη, καμωμένα από πηλό, γνωστά και ως «Σανιδόμορφα ειδώλια», ζωόμορφα αγγεία και ομοιώματα, καθώς και σύνθετα αγγεία απαντώνται συχνά στους τάφους της Λαπήθου, όπου θα είχαν κάποιο ειδικό ρόλο στην ταφική τελετουργία (Εικ. 2). Στην πλειονότητά τους, οι τάφοι φιλοξενούσαν περισσότερες από μία ταφές, με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός αγγείων και άλλων ταφικών αντικειμένων να είναι συχνά αρκετά μεγάλος. Μάλιστα σε έναν από τους ταφικούς θαλάμους, που ανασκάφηκε στη Λάπηθο το 1913, βρέθηκαν τα κατάλοιπα τουλάχιστον έξι ταφών και περισσότερα από 500 κτερίσματα (κεραμικά αγγεία, χάλκινα και ορειχάλκινα εργαλεία, ψηφίδες, ενώτια, υφαντικά σφονδύλια κτλ.).

Εικ. 1. Δίλαιμες πρόχοι Λευκής Γραπτής, Μελανόχριστης και Ερυθροστιλβωτής κεραμικής από τη Λάπηθο. Από αριστερά προς δεξιά: 1917 Τάφος 4bis a, αρ. 12 (CM A674)· 1913 Τάφος 4, αρ. 29 (CM A594)· 1913 Τάφος 51, αρ. 31 και 1917 Τάφος 5, αρ. 14 (CM A176).
Φωτ.: Rudy Frank.

Fig. 1. Two-necked jugs in White Painted, Black Slip and Red Polished wares from Lapithos. From left to right: 1917 Tomb 4bis a, no. 12 (CM A674); 1913 Tomb 4, no. 29 (CM A594); 1913 Tomb 51, no. 31; 1917 Tomb 5, no. 14 (CM A176). Photos: Rudy Frank.

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 45

Εικ. 2. Σανιδόμορφο ειδώλιο (αριστερά), Λάπηθος 1913 Τάφος 201Α, αρ. 36 (CM A5), ερυθροστιλβωτό σύνθετο αγγείο (πάνω δεξιά), Λάπηθος 1917 Τάφος 7, αρ. 16 (CM A444) και ερυθροστιλβωτό ομοίωμα ταύρου (κάτω δεξιά), Λάπηθος 1917 Τάφος 13, αρ. 8 (CM A478), Φωτ.: Rudy Frank (με την ευγενή παραχώρηση του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου).

Fig. 2. Plank figure (left), Lapithos 1913 Tomb 201A, no. 36 (CM A5); Red Polished ware composite bowl vessel (right top), Lapithos 1917 Tomb 7, no. 16 (CM A444); Red Polished ware bull figure (right lower), Lapithos 1917 Tomb 13, no. 8 (CM A478). Photos by Rudy Frank and courtesy of the Department of Antiquities, Cyprus.

the serving of a funerary meal and afterwards placed in the tomb. Some of the larger vessels (jugs and jars) may also have been placed in the grave with a supply of food and drink for the dead. What is clear is that many vessels show evidence of prior use. This suggests that burial assemblages are generally representative of the array of pots in routine domestic use. We can therefore cautiously use sets of tomb goods to assess the wealth and status of the households that supplied them for the tomb.

There are some vessels, however, which were probably made especially for the grave or for use during ceremonies associated with burial. These include two-necked jugs, which are quite common at Lapithos (Fig. 1). It is certainly difficult to imagine a practical domestic use for these vessels. Freestanding anthropomorphic images in clay, often referred to as plank-shaped 'idols', animal-shaped vases and figurines and composite vessels also appear with some frequency in tombs at Lapithos, where they may have played a special role in mortuary ritual (Fig. 2). Most tombs contained more than one burial so the number of pots and other grave goods is often quite large. Indeed, in one of the tomb chambers excavated at Lapithos in 1913 the remains of at least six burials were found and almost 500 grave goods (pottery vessels, copper and bronze tools, beads, earrings, spindle whorls etc).

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 46

Η κεραμική της Λαπήθου κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού

Κατά τη διάρκεια των 300 ή 400 χρόνων χρήσης του νεκροταφείου στο Βρυσί του Πάρπα, τα σχήματα των αγγείων και η κεραμική ύλη υπέστησαν αρκετές αλλαγές. Τα βασικά χαρακτηριστικά των πρώιμων ταφικών συνόλων είναι τα μεγάλα αγγεία (κυρίως πρόχοι και αμφορείς), η προτίμηση στην πλαστική ανάγλυφη διακόσμηση, και η χρήση ενός χειροποίητου τύπου κεραμικής γνωστού με την ονομασία Ερυθροστιλβωτός ρυθμός. Η Ερυθροστιλβωτή κεραμική, η ονομασία της οποίας δηλώνει κόκκινη στιλπνή επιφάνεια, ήταν σε χρήση σε όλο το νησί κατά την Πρώιμη και τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Εντούτοις, υπάρχουν ξεκάθαρες διαφοροποιήσεις από περιφέρεια σε περιφέρεια του νησιού στο σχήμα των αγγείων, στην επεξεργασία της εξωτερικής επιφάνειάς τους και στην τεχνολογία παραγωγής τους. Η Ερυθροστιλβωτή κεραμική από τη βόρεια ακτή παρουσιάζει μεγαλύτερο αριθμό κεραμικών σχημάτων και φέρει πιο σύνθετη διακόσμηση από την κεραμική της ίδιας περιόδου σε άλλα μέρη του νησιού. Τα περισσότερα αγγεία είναι κατασκευασμένα από καθαρούς, λεπτόκοκκους, ασβεστούχους πηλούς, με πολύ λίγα ή καθόλου εγκλείσματα, ένδειξη χρήσης λεπτόκοκκων πηλών για την παραγωγή των αγγείων ή/και ότι οι πηλοί αυτοί υπέστησαν διεξοδική επεξεργασία και καθαρισμό. Η επιφάνεια των αγγείων καλύπτεται από καλής ποιότητας και υψηλής στιλπνότητας επίχρισμα κόκκινου-καφέ χρώματος. Το έντονο κόκκινο χρώμα του επιχρίσματος είναι αποτέλεσμα της χρήσης αργίλων πλουσιότερων σε οξείδια του σιδήρου από αυτούς που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του ίδιου του σώματος του αγγείου. Σχεδόν όλες οι μικρές φιάλες έχουν αμαυρές εσωτερικό και μια ταινία στην εξωτερική επιφάνεια, κάτω από το χείλος τους, ως αποτέλεσμα του τρόπου όπτησής τους. Τα μικρά φλασκιά είχαν μαύρο τον λαιμό και το πάνω μέρος του σώματός τους (Εικ. 3). Ο πιο συνήθης τρόπος διακόσμησης των αγγείων ήταν η εγχάρακτη διακόσμηση, ενώ σε ανάγλυφη, πλαστική μορφή συναντώνται φίδια, αποφύσεις, δακτύλιοι και οριζόντιες λωρίδες πάνω σε πρόχους (Εικ. 4). Τα εγχάρακτα μοτίβα περιείχαν λευκού χρώματος ένθετη, ασβεστούχα ύλη, η οποία τόνιζε περισσότερο την αντίθεση ανάμεσα στην εγχάρακτη διακόσμηση και στην κόκκινη, ή μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια του αγγείου.

Εικ. 3. Ερυθροστιλβωτή φιάλη (αριστερά) και φλασκί (δεξιά) με επιμέρους μελανές και ερυθρές επιφάνειες. Λάπηθος 1913 Τάφος 12Α, αρ. 2 (αριστερά) και 1913 Τάφος 4, αρ. 18 (CM A.386) (δεξιά). Φωτ.: Rudy Frank και Αθανάσιος Αθανασίου (με την ευγενή παραχώρηση του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου)

Fig. 3. Red Polished ware bowl (left) and flask (right) with partially black and red surfaces. Lapithos 1913 Tomb 12A, no. 2 (left) and 1913 Tomb 4, no. 18 (CM A.386) (right). Photos by Rudy Frank and Athanasios Athanasiou (courtesy of the Department of Antiquities, Cyprus).

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 47

Εικ. 4. Μεγάλες Ερυθροστιλβωτές πρόχοι με ανάγλυφη διακόσμηση από τη Λάπηθο. Από αριστερά προς δεξιά: 1917 Τάφος 11Β, αρ. 4· 1917 Τάφος 5, αρ. 3 (CM A149) και 1917 Τάφος 14, αρ. 2 (CM A150). Φωτ.: Rudy Frank.

Fig. 4. Large Red Polished ware jugs with relief decoration from Lapithos. From left to right: 1917 Tomb 11B, no. 4; 1917 Tomb 5, no. 3 (CM A149); 1917 Tomb 14, no. 2 (CM A150). Photos by Rudy Frank.

Early and Middle Bronze Age pottery from Lapithos

Over the 300 or 400 years during which the cemetery at Vrysi tou Barba was in use, pottery shapes and fabrics changed considerably. The earliest tomb assemblages are characterised by large vessels, notably jugs and amphorae, a preference for relief decoration and the use of a single hand-made ceramic fabric, known as Red Polished ware. Red Polished ware was in use right across the island in both the Early and Middle Bronze Age. There are, however, clear regional differences in form, surface treatment and production technology. Red Polished ware from the north coast has a richer array of forms and more complex decoration than pottery in use at this time in other parts of the island. Most vessels are made from well-levigated, calcium-rich sedimentary clays with few or no visible inclusions, suggesting either the careful refining of clay or/and the use of fine-grained sediments. The vessel surface is covered with a good quality, highly polished red-brown slip, which was probably prepared from a clay richer in iron oxide than that used to form the vessel itself in order to produce the rich red colour. Small bowls were almost invariably fired black on the interior and in a band below the rim on the exterior and small flasks were often fired black on the neck and upper body (Fig. 3). Incised decoration is quite common and relief decoration appears in the form of snakes, knobs, rings and horizontal lines on jugs (Fig. 4). Incised motifs were originally filled with a white lime

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 48

Εικ. 5. Χαρακτηριστικό μαγειρικό αγγείο. Λάπηθος 1913 Τάφος 51, αρ. 10. Φωτ.: Rudy Frank.

Fig. 5. A typical cooking pot. Lapithos 1913 Tomb 51, no. 10. Photo by Rudy Frank.

Λεπτόκοκκοι ασβεστούχοι πηλοί χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή όλων των τύπων αγγείων, με εξαίρεση τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία και τα μαγειρικά σκεύη, τα οποία ανήκουν σε πιο χονδροειδείς τύπους της Ερυθροστιλβωτής κεραμικής με σκληρότερα, λόγω όπτησης, τοιχώματα. Τα μαγειρικά σκεύη, ειδικά, παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον (Εικ. 5). Αυτού του είδους τα αγγεία, τα οποία σπάνια τυγχάνουν της δέουσας προσοχής, είναι μεταξύ των σημαντικότερων και πιο αξιόλογων αγγείων σε κάθε σύνολο κεραμικής. Τα μαγειρικά σκεύη έπρεπε να παραμένουν ανθεκτικά στις υψηλές θερμοκρασίες μαγειρέματος και πράγματι, παρουσιάζουν αξιοσημείωτη προσαρμοστικότητα στη λειτουργία τους. Το σχήμα τους είναι ωοειδές, έχουν σχετικά βαθύ σώμα έτσι ώστε να μπορούν να διατηρούν τη θερμότητα, ευρύ στόμιο για να διευκολύνουν την εναπόθεση και λήψη του φαγητού, χαμηλό λαιμό και λοξό προς τα πάνω χείλος για την αποτροπή υπερχείλισης και μείωση της εξάτμισης. Η άκρη του χείλους των μαγειρικών αγγείων είναι επίπεδη έτσι ώστε να μην σπάει εύκολα και οι λαβές είναι τοποθετημένες ασύμμετρα· είναι έτσι διαμορφωμένα τα σκεύη ώστε να διευκολύνεται η έκχυση και το σερβίρισμα ή η ανύψωση και μεταφορά τους. Οι λαβές εφαρμόζονταν στην εξωτερική επιφάνεια και δεν διαπερνούσαν το τοίχωμα του μαγειρικού σκεύους (όπως γινόταν σχεδόν σε όλους τους άλλους τύπους αγγείων). Ιδιαίτερη προσοχή δινόταν στην αποφυγή τοπικής, ξαφνικής αύξησης του πάχους του τοιχώματος του αγγείου στο σημείο εφαρμογής της λαβής. Κατά την κατασκευή των μαγειρικών αγγείων το εσωτερικό τους λειαινόταν για ομοιόμορφη μείωση του πάχους των τοιχωμάτων, ενώ η εξωτερική επιφάνειά τους είτε έμενε ακάλυπτη, είτε καλυπτόταν με λεπτό επίχρισμα και σπάνια στιλβωνόταν, αφού η στίλβωση θα εμπόδιζε τη θερμότητα να διαπεράσει τα τοιχώματα του αγγείου. Η διακόσμηση στα μαγειρικά αγγεία περιορίζεται στις λαβές, αφού οι εκτενείς εγχαράξεις θα αποδυνάμωναν τη λειτουργικότητά τους και θα συνέβαλλαν στο ράγισμά τους κατά τη διάρκεια του ψησίματος. Στα χαρακτηριστικά των μαγειρικών αγγείων συμπεριλαμβάνεται επίσης το κάπως χοντρόκοκκο

paste which further accentuated the decoration against the red or black slipped surface of the vessel.

Fine calcareous clays were used for all vessel types except large storage jars and cooking pots, which were made of coarser, harder-fired varieties of Red Polished ware. Cooking pots, in particular, are of special interest (Fig. 5). These vessels, which are rarely paid the attention they deserve, are amongst the most remarkable and important vessels in any ceramic assemblage. They had to be able to withstand the heat of the cooking fire and indeed they show a remarkable degree of adaptation to function. They are ovoid and relatively deep-bodied in order to conserve heat, have large openings for adding and removing food and a low neck with flaring rim to help prevent boiling over and reduce evaporation. The rim end is flattened to strengthen it against breakage and the asymmetrical handles are well suited to manipulating the vessel in the fire as well as for pouring, lifting and carrying. In order to increase resistance to thermal shock these handles are attached to the exterior surface rather than inserted through the vessel wall (as was the case with almost all other vessel types) and care was taken to avoid sudden increases in the thickness of the vessel wall at the point of attachment. Interiors were carefully smoothed during manufacture to evenly reduce wall thickness. Exteriors are either not slipped or covered with a thin slip and rarely burnished, as this would have led to heat reflection and a less permeable surface. Decoration is restricted to the handles as more extensive incision would have weakened the vessels and increased the likelihood of cracking during firing. Other distinctive features of cooking pots include the use of medium-textured, hard-fired, iron-rich clays to produce dark-coloured fabrics which were effective in retaining heat.

In the later years of the Early Bronze Age there is an overall decrease in the size of vessels placed in the tombs and an increase in the use of finely incised decoration, particularly on small bowls and juglets (Fig. 6). Pottery

Εικ. 6. Ερυθροστιλβωτές προχοΐσκες και φιάλες με εγχάρακτη διακόσμηση από τη Λάπηθο. Από αριστερά προς δεξιά: 1913 Τάφος 4, αρ. 17 (CM A196)· 1913 Τάφος 201A, αρ. 12 (CM A244)· 1913 Τάφος 12A, αρ. 4 (CM A87) και 1913 Τάφος 201A, αρ. 6 (CM A73). Φωτ.: Rudy Frank και Αθανάσιος Αθανασίου (με την ευγενή παραχώρηση του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου).

Fig. 6. Incised Red Polished ware juglets and bowls from Lapithos. From left to right: 1913 Tomb 4, no. 17 (CM A196); 1913 Tomb 201A, no. 12 (CM A244); 1913 Tomb 12A, no. 4 (CM A87); 1913 Tomb 201A, no. 6 (CM A73). Photos by Rudy Frank and Athanasios Athanasiou (courtesy of the Department of Antiquities, Cyprus).

κεραμικό τους σώμα, σκληρό λόγω όπτησης και πλούσιο σε σίδηρο· ιδιότητες που βοηθούσαν στη συγκράτηση της θερμότητας.

Τα τελευταία χρόνια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού παρατηρείται γενική μείωση στο μέγεθος των αγγείων που εναποτίθεντο στους τάφους και ταυτόχρονα αύξηση στη χρήση περίτεχνης, εγχάρακτης διακόσμησης, ειδικά στις ημισφαιρικές φιάλες και στις προχοΐσκες (Εικ. 6). Οι στρογγυλεμένες βάσεις των ημισφαιρικών φιάλων, πρόχων, προχοΐσκων και μαγειρικών αγγείων, είναι χαρακτηριστικό των κεραμικών συνόλων. Οι επίπεδες βάσεις, που χαρακτηρίζουν τα πρώιμα σχήματα του Ερυθροστιλβωτού ρυθμού, ωστόσο διατηρήθηκαν για τις μεγάλες φιάλες και τα πιθόσχημα αποθηκευτικά αγγεία. Μερικοί τύποι αγγείων είναι διακριτοί, όπως οι φιάλες με πλαστικές κομβιόσχημες αποφύσεις και ο τύπος της προχοΐσκης με σφαιρικό σώμα (Εικ. 6). Μονόχρωμες και δίχρωμες φιάλες (το μαύρο και κόκκινο χρώμα των αγγείων είναι αποτέλεσμα του διαφορετικού τρόπου όπτησής τους) με κομβιόσχημες αποφύσεις στο χείλος έγιναν σταδιακά δημοφιλείς ενώ η εγχάρακτη διακόσμηση εμφανίζεται σε ένα ευρύτερο φάσμα σχημάτων από ό,τι προηγουμένως. Τα διακοσμημένα αγγεία συχνά κατασκευάζονται με τη χρήση πιο λεπτόκοκκων αργίλων μειωμένης σκληρότητας, λόγω του τρόπου όπτησής τους, και έχουν στιλπνότερες επίχριστες επιφάνειες σε σύγκριση με αγγεία που δεν φέρουν διακόσμηση. Οι λεπτόκοκκοι μαλακοί πηλοί προτιμούνταν διότι ήταν περισσότερο εύπλαστοι. Αυτές οι τεχνολογικές διαφοροποιήσεις δεικνύουν ότι τα αγγεία με σύνθετη εγχάρακτη διακόσμηση ανήκουν σε διαφορετικές αλυσίδες παραγωγής, από τη πλειονότητα των προορισμένων για απλή οικιακή χρήση αγγείων. Επίσης παρατηρείται ότι κατά κανόνα ο τύπος της διακόσμησης σχετίζεται

Εικ. 7. Αγγεία Λευκής Γραπτής κεραμικής από τη Λάπηθο. Πάνω: 1917 Τάφος 9, αρ. 5 (CM A678). Κάτω: Από αριστερά προς δεξιά: 1917 Τάφος 4, αρ. 24 (CM A675)· 1913 Τάφος 14E, αρ. 25 και 1913 Τάφος 10B, αρ. 6. Φωτ.: Rudy Frank.

Fig. 7. White Painted ware vessels from Lapithos. Above: 1917 Tomb 9, no. 5 (CM A678). Below, from left to right: 1917 Tomb 4, no. 24 (CM A675); 1913 Tomb 14E, no. 25; 1913 Tomb 10B, no. 6. Photos by Rudy Frank.

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 51

Εικ. 8. Μελανοστιλβωτά αγγεία από τη Λάπηθο. 1913 Τάφος 201Α, αριθμοί 22–23, 25–26 (CM A515, A522, A533, A541). Φωτ.: Αθανάσιος Αθανασίου (με την ευγενή παραχώρηση του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου).

Fig. 8. Black Polished ware vessels from Lapithos. 1913 Tomb 201A, nos 22–23, 25–26 (CM A515, A522, A533, A541). Photos by Athanasios Athanasiou (courtesy of the Department of Antiquities, Cyprus).

assemblages are characterised by the use of round bases on small bowls, jugs, juglets and cooking pots. Flat bases, which are typical of earlier forms of Red Polished ware, were retained, however, for large bowls, jars and storage vessels. Certain vessel types are highly diagnostic, notably knob-lug bowls and so-called 'gourd juglets' (Fig. 6). Monochrome and bichrome (differentially fired red and black) bowls with knob-lugs at the rim became increasingly common and incised decoration appears on a wider range of shapes than on earlier Red Polished. Decorated vessels are frequently made of finer clays than undecorated vessels and softer-fired with more highly burnished slips. Such clays were no doubt preferred because of their greater plasticity. This suggests that vessels with complex incision are derived from production sequences distinct from those of the bulk of the domestic pottery. Consistent associations of decoration and shape are also visible: for example, in a preference for fine incision on small bowls and impressed relief bands on large storage vessels.

Red Polished ware continued in common use in the Middle Bronze Age but a quite different ware with a light background and painted decoration, known as White Painted ware, now made its appearance on the north coast. White Painted ware vessels were quite rare initially and of very high quality with a cream surface and bright red lustrous paint (Fig. 1 left, Fig. 7 top). These early White Painted ware vessels were also hand-made of fine, light-coloured and well-levigated calcareous clays and are probably the work of Red Polished ware potters on the north coast experimenting with new decorative styles.

In the early years of the Middle Bronze Age, another fabric, known as Black Polished ware, also came into more frequent use. It is similar to Red Polished ware but was fired in fully reducing conditions to produce an entirely black surface. It was primarily used for the manufacture of small vessels with highly polished surfaces and incised decoration (Fig. 8). While some Black Polished ware was produced at Lapithos, it is best known from the vast ancient cemeteries at Deneia, located on the south bank of the Ovgos river in the central lowlands. Like Lapithos, Deneia was a major centre of pottery production and many

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 52

με το σχήμα του αγγείου. Για παράδειγμα, η περίτεχνη εγχάρακτη διακόσμηση προτιμάται για τις μικρές ημισφαιρικές φιάλες, ενώ οι εμπίεστες ανάγλυφες ταινίες για τα μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία.

Ο Ερυθροστιλβωτός ρυθμός συνέχισε να χρησιμοποιείται ευρέως κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού, ενώ παράλληλα ένας διαφορετικός ρυθμός, γνωστός ως Λευκή Γραπτή κεραμική, εμφανίζεται αυτή την περίοδο στη βόρεια ακτή. Τα αγγεία της Λευκής Γραπτής κεραμικής ήταν ολιγάριθμα αρχικά και πολύ υψηλής ποιότητας, με υπόλευκες επιφάνειες και έντονα κόκκινη, στιλπνή, γραπτή διακόσμηση (Εικ. 1 αριστερά, Εικ. 7 πάνω). Αυτά τα πρώιμα αγγεία Λευκής Γραπτής κεραμικής ήταν κι αυτά χειροποίητα και κατασκευασμένα με λεπτόκοκκους, ανοιχτόχρωμους, ασβεστούχους πηλούς. Ενδεχομένως τα αγγεία αυτά να ήταν προϊόντα των ίδιων κεραμέων που παρήγαν την Ερυθροστιλβωτή κεραμική στη βόρεια ακτή, και οι οποίοι πειραματίζονταν σε νέες τεχνικές διακόσμησης.

Τα πρώτα χρόνια της Μέσης Εποχής του Χαλκού ακόμη ένας κεραμικός τύπος, γνωστός ως Μελανοστιλβωτός, άρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως. Η Μελανοστιλβωτή κεραμική ομοιάζει της Ερυθροστιλβωτής αλλά ψηνόταν σε αναγωγικές συνθήκες όπτησης για την παραγωγή εξ ολοκλήρου μαύρων (μελανών) επιφανειών. Απαντάται κυρίως σε μικρού μεγέθους αγγεία με έντονα στιλβωμένες επιφάνειες και εγχάρακτη διακόσμηση (Εικ. 8). Αν και η Λάπηθος παρήγε Μελανοστιλβωτή κεραμική, εντούτοις αυτός ο κεραμικός ρυθμός είναι πιο γνωστός από τα εκτενή, αρχαία νεκροταφεία στη Δένεια, στη νότια όχθη του Οβγού ποταμού, στην κεντρική πεδιάδα. Η Δένεια ήταν, όπως και η Λάπηθος, ένα μεγάλο κέντρο παραγωγής κεραμικής. Αρκετά κεραμικά σχήματα και διακοσμητικά στοιχεία συνδέονται αποκλειστικά με την κεραμική παραγωγή της Δένειας[3]. Η ανεύρεση κεραμικών τύπων που σχετίζονται με την παραγωγή της Δένειας σε τάφους της Λαπήθου (Εικ. 9), μας επιτρέπει το συμπέρασμα ότι οι σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών μεγάλων κοινοτήτων πρέπει να ήταν ιδιαίτερα ισχυρές κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Οι δύο κοινότητες βρίσκονται στα αντίστοιχα δύο άκρα ενός σημαντικού περάσματος που διαπερνά την οροσειρά του Πενταδακτύλου.

Με το πέρασμα του χρόνου η Λευκή Γραπτή κεραμική έγινε περισσότερο κοινή στη Λάπηθο και σε μερικούς τάφους ανευρίσκεται στις ίδιες ποσότητες με την Ερυθροστιλβωτή κεραμική. Η γραπτή διακόσμηση στα μεταγενέστερα αγγεία είναι αλαμπής και σκουρόχρωμη (καφέ ή μαύρου χρώματος) και δεν διατηρείται πάντα ευκρινώς στην επιφάνεια των αγγείων (Εικ. 7 δεξιά). Στο τελικό στάδιο της Μέσης Εποχής του Χαλκού υποβαθμίζεται η ποιότητα τόσο της Ερυθροστιλβωτής, όσο και της Λευκής Γραπτής κεραμικής, ενώ εμφανίζονται νέοι τύποι μονόχρωμης κεραμικής όπως η Μελανόχριστη και η Ερυθρόχριστη, που παρουσιάζονται συνεχώς σε αυξανόμενους αριθμούς (Εικ. 10). Αυτοί οι μεταγενέστεροι τύποι είναι κατασκευασμένοι με σκληρή κεραμική ύλη, αλλά δεν είναι τόσο ομοιόμορφα ψημένοι όσο οι προγενέστεροι. Το χρώμα του επιχρίσματος ποικίλει από κόκκινο σε καφέ, μέχρι και γκρίζο, στο ίδιο μάλιστα αγγείο. Το στρώμα του επιχρίσματος είναι

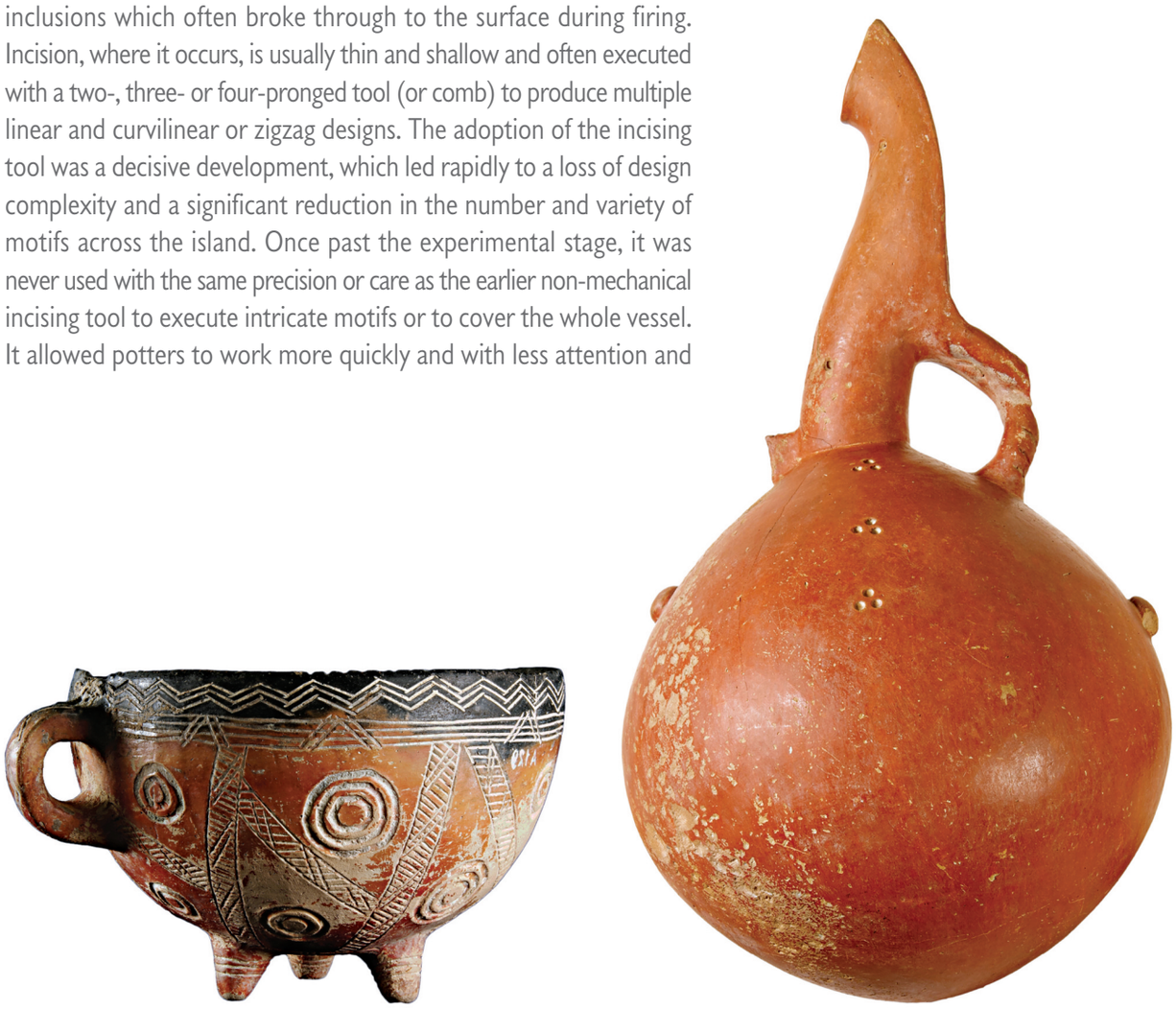
JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 53

vessel forms and decorative styles in both Red Polished and Black Polished wares are unique to this site[3]. The discovery of a number of vessels that are clearly of Deneia type in tombs at Lapithos (Fig. 9) allows us to suggest that relations between these two major settlements, located at either end of the important Kyrenia Pass, were particularly strong in the Middle Bronze Age.

Over time, White Painted ware became increasingly common at Lapithos and is present in some tombs in similar quantities to Red Polished ware. The painted decoration on these later vessels is mostly matt, dark brown or black and not always well preserved (Fig. 7 right). By the final phase of the Middle Bronze Age, both Red Polished ware and White Painted ware had declined significantly in quality and several new monochrome hand-made fabrics, including Black Slip and Red Slip wares, appear in increasing numbers (Fig. 10). These later fabrics are harder but less evenly fired than earlier vessels and the slip colour often varies from red to brown to grey across a single vessel. Slips are thinner, either matt or only lightly polished and sometimes applied with a cloth or brush. Clays used to produce these vessels were not as well prepared and typically contain many more inclusions which often broke through to the surface during firing. Incision, where it occurs, is usually thin and shallow and often executed with a two-, three- or four-pronged tool (or comb) to produce multiple linear and curvilinear or zigzag designs. The adoption of the incising tool was a decisive development, which led rapidly to a loss of design complexity and a significant reduction in the number and variety of motifs across the island. Once past the experimental stage, it was never used with the same precision or care as the earlier non-mechanical incising tool to execute intricate motifs or to cover the whole vessel. It allowed potters to work more quickly and with less attention and

Εικ. 9. Δύο Ερυθροστιλβωτά αγγεία από τη Δένεια, τα οποία βρέθηκαν σε τάφους στη Λάπηθο. Από αριστερά προς δεξιά: 1917 Τάφος 9, αρ. 16 (CM A129) και 1917 Τάφος 7B, αρ. 1 (CM A178). Φωτ.: Rudy Frank.

Fig. 9. Two Red Polished ware vessels from Deneia found in tombs at Lapithos. From left to right: 1917 Tomb 9, no. 16 (CM A129); 1917 Tomb 7B, no. 1 (CM A178). Photos by Rudy Frank.

Εικ. 10. Μελανόχριστα, Ερυθρόχριστα και όψιμα Ερυθροστιλβωτά αγγεία από τη Λάπηθο. Από πάνω προς τα κάτω: 1917 Τάφος 14, αρ. 41· 1917 Τάφος 2, αρ. 14, Τάφος 2, αρ. 11 (αριστερά) και Τάφος 2, αρ. 25 (δεξιά). Φωτ.: Rudy Frank.

Fig. 10. Black Slip, Red Slip and late Red Polished ware vessels from Lapithos. From top to bottom: 1917 Tomb 14, no. 41; 1917 Tomb 2, no. 14; Tomb 2, no. 11 (left); Tomb 2, no. 25 (right). Photos by Rudy Frank.

λεπτότερο είτε αλαμπές, είτε ελαφρώς στιλπνό, και μερικές φορές επαλείφετο στην επιφάνεια των αγγείων με τη χρήση κάποιου υφάσματος ή είδους πινέλου. Οι πηλοί που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή της Μελανόχριστης ή Ερυθρόχριστης κεραμικής δεν ετύγχανον λεπτομερούς καθαρισμού και γενικώς εμπεριέχουν περισσότερα εγκλείσματα στην κεραμική ύλη τους, τα οποία κατά τη διάρκεια της όπτησης προωθούνταν στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων. Η εγχάρακτη διακόσμηση είναι λεπτή και αβαθής. Τύπος κτένας ή παρόμοιου εργαλείου με δύο, τρία ή τέσσερα δόντια, χρησιμοποιείτο για το σχηματισμό πολλαπλών γραμμικών, καμπυλόγραμμων ή ζιγκ-ζαγκ μοτίβων. Σημειώνουμε ότι η υιοθέτηση και χρήση του συγκεκριμένου εργαλείου χάραξης υπήρξε καθοριστική στην εξέλιξη της διακόσμησης των αγγείων σε όλο το νησί καθώς πολύ σύντομα εξαφανίστηκαν τα σύνθετα μοτίβα και επιπρόσθετα μειώθηκε ο αριθμός και η ποικιλία των διακοσμητικών στοιχείων.

Μετά το πέρας του πειραματικού σταδίου το εργαλείο αυτό δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ με την ίδια ακρίβεια ή προσοχή (όπως το προγενέστερο μη-μηχανικό εργαλείο εγχάραξης) για την εκτέλεση περίπλοκων μοτίβων ή την επικάλυψη με εγχαράξεις[4] ολόκληρου του αγγείου. Το εν λόγω εργαλείο επέτρεψε στους κεραμείς να εργαστούν πιο γρήγορα και με λιγότερη προσοχή και επομένως τα αποτελέσματα είναι σχετικά απλά και καθόλου ευφάνταστα. Αυτές και άλλες τεχνολογικές αλλαγές στην παραγωγή κεραμικής οδήγησαν στην αντικατάσταση των διακριτών, περιφερειακών κεραμικών βιομηχανιών, από μια ομοιογενή κεραμική, σε περιορισμένα σχήματα και με τυποποιημένη διακόσμηση.

Η γενική πτώση της ποιότητας της κεραμικής που εναποτίθετο μαζί με τους νεκρούς στη Λάπηθο κατά τα τελευταία χρόνια της Μέσης Εποχής του Χαλκού συνέβη ταυτόχρονα με την αύξηση του αριθμού των μεταλλικών αντικειμένων στους τάφους. Η σημασία αυτού του φαινομένου παραμένει ακόμη ασαφής. Εύκολα μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι της Λαπήθου εκτιμούσαν τα μέταλλα περισσότερο από την κεραμική και ότι η προϋπάρχουσα αισθητική, η οποία συνετέλεσε στην παραγωγή τόσων όμορφων Ερυθροστιλβωτών αγγείων και Λευκής Γραπτής κεραμικής, πλέον δεν υφίστατο. Επί του παρόντος, γνωρίζουμε πολύ λίγα για την παραγωγή κεραμικής στη βόρεια ακτή κατά τη διάρκεια της ακόλουθης Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Η παραγωγή κεραμικής θα γνωρίσει μια νέα άνθηση στα πρώτα χρόνια της Εποχής του Σιδήρου, όπως φαίνεται στην παρουσία πολυάριθμων αγγείων σε τάφους αυτή της περιόδου εντός και γύρω από το σύγχρονο χωριό της Λαπήθου.

Μετάφραση στα ελληνικά: Μαρία Δικωμίτου-Ηλιάδου

JENIFE 41-56_Layout 1 14/03/2019 1:31 MM Page 55

the results are, not surprisingly, relatively simple and unimaginative. These and other technological changes in the ceramic industry led more generally across Cyprus to the replacement of regionally distinctive ceramic industries by a more homogeneous range of fabrics with a relatively limited array of shapes and more standardised decoration.

This overall decline in the quality of the pottery deposited with the dead at Lapithos in the later years of the Middle Bronze Age coincides with an increase in the number of metal artefacts placed in the tombs. The significance of this remains elusive but it is difficult to avoid the conclusion that the people of Lapithos now valued metal more than pottery and that the earlier aesthetic, which led to the production of so many beautiful Red Polished and White Painted ware vessels, was no longer in place. At present, we know little about pottery production on the north coast during the following Late Bronze Age. The ceramic industry, however, revived in the early years of the Iron Age, when it is again represented by numerous vessels recovered from tombs in and around the modern village of Lapithos.

Σημειώσεις / Notes

[1] Gjerstad et al. 1934: *The Swedish Cyprus Expedition* Volume I. *Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927–1931*.

[2] Η εν λόγω δημοσίευση ανελήφθη από την υπογράφουσα σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου. Το έργο χρηματοδοτείται από το πρόγραμμα Shelby White and Leon Levy για αρχαιολογικές δημοσιεύσεις.

[2] This is being undertaken by the author in collaboration with the Department of Antiquities of Cyprus. The project is funded by the Shelby White and Leon Levy Program for Archaeological Publications.

[3] Frankel and Webb 2007. *The Bronze Age Cemeteries at Deneia in Cyprus* (*Studies in Mediterranean Archaeology* 135), Sävedalen.

DHMHTRA-KOTSAPAS 155-168_Layout 1 14/03/2019 2:36 MM Page 164

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY

Βυζαντινή-Μεσαιωνική Κύπρος 1997. *Βυζαντινή-Μεσαιωνική Κύπρος*. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, και Μ. Ιακώβου (επιμ.), Λευκωσία 1997.

Γεωργίου 2016. Γεωργίου, Α. "Η ίδρυση του Τμήματος Γεωργιας και οι πρώτες γεωργικές σχολές. Στο *Τα πρώτα χρόνια του Τμήματος Γεωργίας και η αγροτική ύπαιθρος*. Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), 23-30, Λευκωσία 2016.

Δημητρίου 1972-74. Δημητρίου, Ε**.** "Νεώτερη αγγειοπλαστική της Λαπήθου". *Χρονικά της Λαπήθου II-III* (1972-74): 11-56.

Ιστορία της Κύπρου τόμος Δ΄1995 και τόμος Ε΄1996. *Ιστορία της Κύπρου Μεσαιωνικόν Βασίλειον-Ενετοκρατία, τόμος Δ΄ 1995, τόμος Ε΄ 1996*. Θ. Παπαδόπουλλος (επιμ.), Λευκωσία 1995, 1996.

Κωνσταντίνου και Παναγίδης 2013. Κωνσταντίνου, Γ. και Παναγίδης, Ι. *Κύπρος και Γεωλογία. Επιστήμη-Περιβάλλον-Πολιτισμός*, Λευκωσία 2013.

Λάμπρου και Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου 2005. Λάμπρου, Ε. και Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ε. *Εξ οπτής Γης: Ανιχνεύοντας τα Παραδοσιακά Αγγειοπλαστεία της Λευκωσίας*, Λευκωσία 2005.

Λουκάς 2016. Λουκάς, Φ. "Ο παππούς μου ο Χ΄ Γιάννης Ηλιάδης ο Ανατολίτης". Στο *Ημερολόγιο 2016: Επιστολές, έγγραφα και μαρτυρίες προσφύγων για τη Μικρά Ασία από την Κύπρο*. Μ. Σαββίδου-Θεοδούλου (επιμ), 190-192, Λευκωσία 2016.

Μπακιρτζής 2016. Μπακιρτζής, Χ. "Παναγιώτης Γ. Γεννάδιος: τα χρόνια των σπουδών στην Αμερική 1870 1874". Στο *Τα πρώτα χρόνια του Τμήματος Γεωργίας 2016. Τα πρώτα χρόνια του Τμήματος Γεωργίας και η αγροτική ύπαιθρος*. Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), 31-46, Λευκωσία 2016.

Νικολάου 1965. Νικολάου, Κ. "Γεωμετρικοί Τάφοι Κυθραίας". *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (1965): 30-73.

Ohnefalsch-Richter 1994. Ohnefalsch-Richter, Μ. *Ελληνικά Ήθη και Έθιμα στην Κύπρο*. Μετάφραση Άννα Γ. Μαραγκού, Λευκωσία 1994.

Πανάρετος 1962. Πανάρετος, Α. "Παναγιώτης Γεννάδιος: Ο πρώτος διευθυντής Γεωργίας Κύπρου". *Ο Συνεργατιστής*, έτος Α΄, τεύχος 8 (1962): 23/443-26/446

Παπαδημητρίου 2005. Παπαδημητρίου, Ε. *Νεότερη Εφυαλωμένη Κεραμική της Κύπρου: Τα Εργαστήρια Λαπήθου*, Λευκωσία 2005.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1986. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. "Τριποδίσκοι ψησίματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων". Στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, 641-648, Θεσσαλονίκη 1986.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1989. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. *Μεσαιωνική Κυπριακή Κεραμική στο Μουσείο του Ιδρύματος Πιερίδη*, Λάρνακα 1989.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. *Μεσαιωνική Εφυαλωμένη Κεραμική της Κύπρου: Τα Εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*, Θεσσαλονίκη 1996.

Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. *Επιτραπέζια και μαγειρικά σκεύη στη Μεσαιωνική Κύπρο*, Λευκωσία 1999

Πιερίδου 1970. Πιερίδου, Α. "Κυπριακά Πλαστικά Αγγεία (Κυπρογεωμετρική-Κυπροαρχαϊκή εποχή)". *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (1970): 92-102.

Πιερίδου 1971. Πιερίδου, Α. "Κυπριακά Τελετουργικά Αγγεία". *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (1971): 18-26.

Πιερίδου 1972. Πιερίδου, Α. "Τάφος υπ' αρ. 503 εκ Λαπήθου, Αγία Αναστασία". *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (1972): 237-250.

Πιερίδου 1973. Πιερίδου, Α. *Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός εν Κύπρω*, Αθήνα 1973.

Σατράκη 2012. Σατράκη, Α. *Κύπριοι βασιλείς από τον Κόσμασο μέχρι το Νικοκρέοντα. Η πολιτειακή οργάνωση*

DHMHTRA-KOTSAPAS 155-168_Layout 1 14/03/2019 2:36 MM Page 165

της αρχαίας Κύπρου από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι το τέλος της Κυπροκλασικής περιόδου με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, Αρχαιογνωσία 9, Αθήνα 2012.

Συναξαριστής 1989. *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδίδεται αναλώμασι και επιμέλεια υπό του Επισκόπου Οινόης Ματθαίου Λαγγή, Αθήναι 1989.

Τα πρώτα χρόνια του Τμήματος Γεωργίας 2016. *Τα πρώτα χρόνια του Τμήματος Γεωργίας και η αγροτική ύπαιθρος*. Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), Λευκωσία 2016.

Ταρσούλη 1955-1963. Ταρσούλη, Α. *Κύπρος*, Αθήνα 1955-1963.

Φωκαΐδης 1982. Φωκαΐδης, Φ. Ν. *Λάπηθος. Ιστορία και παράδοσις*, Λευκωσία 1982.

Adelman 1976. Adelman, C. M. *Cypro-Geometric Pottery: Refinements in Classification. Studies in Mediterranean Archaeology* 47, Göteborg 1976.

Bain 1971. Bain, J. A. "A plasticity chart as an aid to the identification and assessment of industrial clays". *Clay Minerals*, Vol. 9 (1971): 1-17.

Bain and Stacey 1972. Bain, J. A. and Stacey, F.R. "The use of Atterberg Limits in the commercial appraisal of Clays". In *Proceedings, Fourth International Clay Conference*, 723-735, Madrid 1972.

Böhlendorf-Arslan 2004. Böhlendorf-Arslan, B. *Glasierte byzantinische Keramik aus der Türkei*, Istanbul 2004.

Byzantine Medieval Cyprus 1998. *Byzantine medieval Cyprus*, edited by D. Papanikola-Bakirtzi and M. Iacovou, Nicosia 1998

Charalambous 2014. Charalambous, A. "Cypriot medieval glazed pottery: A study of Provenance". In *Cypriot medieval ceramics: reconsiderations and new perspectives*, 279-298, Nicosia 2014.

Constantinou 1996. Constantinou, G**.** "The birth of an island". In *Monuments and Sites* edited by S. Hadjisavvas, 3-17, Paris 1996.

Cypriot Medieval Ceramics 2014. *Cypriot medieval ceramics: reconsiderations and new perspectives*, edited by D. Papanikola-Bakirtzi and N. Coureas, Nicosia 2014.

Diakou 2018. Diakou, S. *The Upper Geometric Cemetery at Lapithos: University of Pennsylvania Museum Excavation 1931-1932*, *Studies in Mediterranean Archaeology* 146, Uppsala 2018.

Diakou (forthcoming). Diakou, S. "The archaeology of the north coast of Cyprus: the evidence from Lapithos". In *New Directions in Cypriot Archaeology*, edited by S.W. Manning, C.M. Kearns, and J.F. Leon, forthcoming.

Dikomitou-Eliadou and Zomeni 2017. Dikomitou-Eliadou, M. and Zomeni, Z. "North to South: Red Polished Philia pottery production and distribution patterns at the beginning of the Cypriot Bronze Age". In *Four Decades of Hiatus in Archaeological Research in Cyprus: Towards Restoring the* Balance. *Proceedings of the international workshop held in Lefkosia (Nicosia) in September*, Studies in Ancient Cyprus Series, v. 2, edited by Pilides, D. and M. Mina, 92-103, Wien 2017

Dikomitou-Eliadou and Martinón-Torres 2018. Dikomitou-Eliadou, M. and Martinón-Torres, M**.** "Portable X-ray fluorescence analysis of Early and Middle Bronze Age ceramics from the necropolis at Lapithos Vrysi tou Barba. Results of the first analytical campaign". In *Lapithos Vrysi tou Barba, Cyprus. Early and Middle Bronze Age Tombs Excavated by Menelaos Markides*, edited by J.M. Webb, 241-256, Nicosia 2018.

Donohoe 1992. Donohoe, J.M. "The Lapithos-Lower Geometric Cemetery: An Early Iron Age Necropolis in Cyprus (Report of the 1931-1932 Excavations of the Cyprus Expedition of the University of the Pennsylvania Museum)". Unpublished Ph.D. dissertation, University of Pennsylvania, 1992.

Du Plat Taylor 1957. Du Plat Taylor, J. *Myrtou-Pigadhes. A late Bronze Age sanctuary in Cyprus*, Oxford 1957.

Ducloz 1972. Ducloz, C. "The geology of the Bellapais - Kythrea area of the central Kyrenia range". *Bulletin no. 6 of the Cyprus Geological Survey Department* (1972): 1-75.

DHMHTRA-KOTSAPAS 155-168_Layout 1 14/03/2019 2:36 MM Page 166

Edbury 1991. Edbury, P.W. *The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191-1374,* Cambridge 1991.

Frankel and Webb 2007. Frankel, D. and Webb, J.M. *Bronze Age Cemeteries at Deneia in Cyprus*, Studies in Mediterranean Archeology, Sävedalen 2007.

Georgiadou 2011. Georgiadou, A. **"**Àpropos de la production céramique chypro-géométrique d'Amathonte: essai de caractérisation ". *Cahiers du Centre d' Études Chypriotes* 41 (2011) : 167-182.

Georgiadou 2012. Georgiadou, A. "The early Cypro-Geometric pottery: examining the evidence from Lapithos Tomb 502". In *Cyprus, an island culture: society and social relations from the Bronze Age to the Venetian period,* edited by A. Georgiou, 84-103, Oxford 2012.

Georgiadou 2013. Georgiadou, A. *La céramique géométrique de Chypre (XIe-VIIIe s. av. J.-C.) : étude des ateliers régionaux.* Unpublished Ph.D. dissertation, University Aix-Marseille and University of Athens 2013.

Georgiadou 2014. Georgiadou, *A.* "Productions et styles régionaux dans l'artisanat céramique de Chypre à l'époque géométrique (XIe-VIIIe s. av. J.-C.). " *Bulletin de Correspondance Hellénique* 138-1 (2014): 361-385.

Georgiadou 2015. Georgiadou A. Pottery of Geometric, Archaic and Classical periods in Cyprus, kyprioscharacter.eie.gr/en/t/A0

Gjerstad et al 1934. Gjerstad, E., Lindros, J., Sjöqvist, E. and Westholm, A. *The Swedish Cyprus Expedition.* Vol. I, *Finds and Results of the Excavations in Cyprus 1927–1931*, Stockholm 1934.

Gjerstad 1948. Gjerstad, E. *The Swedish Cyprus Expedition, The Cypro-Geometric, Cypro-Archaic and Cypro-Classical Periods*, Vol. IV, Part 2, Stockholm 1948.

Iacovou 1988. Iacovou, M. "The Pictorial Pottery of the Eleventh Century B.C. Cyprus". *Studies in Mediterranean Archaeology* 79, Göteborg 1988

Ionas 1998. Ionas, I. *Pottery in the Cyprus Tradition*, Nicosia 1998.

Ionas 2000. Ionas, I. *Traditional Pottery and Potters in Cyprus. The Disappearance of an Ancient Craft Industry in the 19th and 20th Centuries,* Aldershot 2000.

Karageorghis 1974. Karageorghis, V. "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1973". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 98 (1974): 821-896

Karageorghis 1975. Karageorghis, V. *Alaas. A Protogeometric Necropolis in Cyprus*, Nicosia 1975.

Karageorghis 1983. Karageorghis, V. *Palaepaphos–Skales: An Iron Age Cemetery in Cyprus. Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern. 3*, Konstanz 1983.

Karageorghis 1993. Karageorghis, V. *The Coroplastic Art of Ancient Cyprus II. Late Cypriote II-Cypro-Geometric III,* Nicosia 1993.

Kourou 1997. Kourou, N. "Cypriot Zoomorphic Askoi of the Early Iron Age. A Cypro-Aegean Interplay". In *Four Thousand Years of Images on Cypriote Pottery*, edited by V. Karageorghis, R. Laffineur and F. Vandenabeele, 89-106, Brussels-Liège-Nicosia 1997.

Laffineur 1997. Laffineur, R. "The Cypriote Ring Vases reconsidered". In *Four Thousand Years of Images on Cypriote Pottery* edited by V. Karageorghis, R. Laffineur and F. Vandenabeele, 145-153, Brussels-Liège-Nicosia 1997.

Markides 1917. Markides, M. *Annual Report of the Curator of Antiquities 1916*, Nicosia 1917.

Myres 1940-1945. Myres, J.N. "Excavations in Cyprus, 1813". *Annual of the British School at Athens* 41 (1940-1945): 53-96.

Ohnefalsch-Richter 1893. Ohnefalsch-Richter, M. H. *Kypros, the Bible and Homer: Oriental Civilization, Art and Religion in Ancient Times*, London 1893.

Ohnefalsch-Richter 1913. Ohnefalsch-Richter, M. *Griechische Sitten und Gebrauche auf Cypern,* Berlin 1913.

Papademetriou 2005. Papademetriou, E. *Modern Glazed Pottery of Cyprus: Lapithos Ware*, Nicosia 2005.

Papanikola-Bakirtzi 1989. Papanikola-Bakirtzi, D. *Medieval Cypriot Pottery in the Pierides Foundation Museum,* Nicosia 1989

DHMHTRA-KOTSAPAS 155-168_Layout 1 14/03/2019 2:36 MM Page 167

Papanikola-Bakirtzi 1999. Papanikola-Bakirtzi, D. "Cypriot Medieval Ceramics: A Contribution to the Study of Individual Artists". In *Medieval Cyprus. Studies in Art, Architecture, and History in Memory of Doula Mouriki*, edited by N. P. Ševčenko and C. Moss, 197-204, Princeton 1999.

Papanikola-Bakirtzi 2012. Papanikola-Bakirtzi, D. *Colours of Medieval Cyprus: Through the Medieval Ceramic Collection of the Leventis Municipal Museum of Nicosia* (with essays by Sir David Hunt and Eleni Loizides), Nicosia 2012.

Pieridou 1964. Pieridou, A. "A Cypro-Geometric cemetery at Vathyrkakas-Karavas". *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (1964): 114-129.

Pieridou 1965. Pieridou, A. "An Early Cypro-Geometric Tomb at Lapithos". *Report of the Department of Antiquities, Cyprus* (1965): 74-111.

Pieridou 1966. Pieridou, A. "A Tomb Group from Lapithos-Ayia Anastasia". *Report of the Department of Antiquities, Cyprus (*1966): 1-12.

Waksman 2014. Waksman, S. Y. "Archaeometric Approaches to Ceramics Production and Imports in Medieval Cyprus". In *Cypriot Medieval Ceramics: Reconsiderations and New Perspectives*, 257-277, Nicosia 2014.

Walter 1991-2. Walter, C. "Icons of the First Council of Nicaea". *Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias* 16 (1991-2): 209-218.

Webb 2009. Webb, J.M. "Deneia: A Middle Cypriot site in its regional and historical context". In *The formation of Cyprus in the 2nd Millennium B.C. Studies in regionalism during the Middle and Late Bronze Ages*, edited by I. Hein, 27-37, Vienna 2009.

Webb and Franken 2013. Webb, J.M. and Franken, D. *Ambelikou Aletri Metallurgy and Pottery Production in Middle Bronze Age Cyprus*, Uppsala 2013.

Webb 2018a. Webb, J.M. *Lapithos Vrysi tou Barba, Cyprus. Early and Middle Bronze Age Tombs Excavated by Menelaos Markides, Studies in Mediterranean Archaeology* 148, Nicosia 2018.

Webb 2018b. Webb, J.M. "Shifting centres: site location and resource procurement on the north coast of Cyprus over the longue durée of the prehistoric Bronze Age". In *Central places and un-central landscapes. Political economies and natural resources in the longue durée*, edited by G. Papantoniou and A. Vionis, *Land* special issue 7.2, 64 (2018): 1-31

Yon 1971. Yon, M. *Salamine de Chypre II : La Tombe T.I. du XIe s. av. J.-C*, Paris 1971.

Yon 1976. Yon, M. *Manuel de la Céramique Chypriote I. Problèmes historiques, vocabulaire, méthode. Série archéologique 1*, Lyon 1976.

DHMHTRA-KOTSAPAS 155-168_Layout 1 14/03/2019 2:36 MM Page 168

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ
Δήμητρα Παπανικόλα-Μπακιρτζή

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
Σταματία Λαουμτζή

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
Χριστίνα Ροδίτου

ΑΝΕΥΡΕΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ
Μαρία Πατσαλοσαββή

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ
Elizabeth Elston
Ντέμπορα Καζάζη
Δέσποινα Πυρκετή

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ
Σοφία Χριστοδούλου

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Εκδόσεις Εν τύποις

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
Kailas Printers & Lithographers Ltd

SUPERVISION OF THE PUBLICATION
Demetra Papanikola-Bakirtzi

EDITING OF GREEK TEXTS
Stamatia Laoumtzi

PRELIMINARY PROOFREADING
Christina Roditou

RETRIEVAL OF PHOTOGRAPHS
Maria Patsalosavvi

TRANSLATION IN ENGLISH
Elizabeth Elston
Deborah Kazazi
Despina Pirketti

SECRETARIAL SUPPORT
Sofia Christodoulou

DESIGN AND ARTISTIC SUPERVISION
En tipis Publications

PRINTING
Kailas Printers & Lithographers Ltd